

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЯК НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА: ПОНЯТІЙНИЙ АСПЕКТ

Сучасна практика патріотичного виховання у різних, у тому числі й у вищих педагогічних закладах освіти, не може бути цілеспрямованою і системною без серйозного наукового обґрунтування. Тому проблеми формування патріотизму особистості, у залежності від їх змісту й належності до рівнів наукового знання, класифікуються на декілька груп: методологічні, науково-педагогічні, міждисциплінарні, організаційно-педагогічні та науково-методичні. У контексті нашого дослідження, відповідно до педагогічної галузі знань, найважливішими є проблеми науково-педагогічні. Серед найбільш значущих у сукупності цих проблем є: формування і розвиток систем патріотичного виховання в освітніх закладах; удосконалення змісту і методики патріотично орієнтованого виховного й освітнього процесів; формування патріотичних ціннісних орієнтацій у дітей та молоді; методика діагностики патріотичного виховання.

Незважаючи на значну міру теоретичної розробленості, важливе значення у розв'язанні названих проблем є розуміння центральної складної і багатогранної категорії виховання – патріотизму, який є однією з найбільш значущих цінностей суспільства, оскільки інтегрує у собі соціальні, історичні, духовні, культурні, етнічні та інші імперативи. З цього випливає, що це поняття є міждисциплінарною категорією, тобто є предметом дослідження низки гуманітарно-соціальних наук (філософії, соціології, політології, історії, психології та ін.).

Етимологія слова «патріотизм» має іноземну основу. У латинській мові слово «*patria*» першопочатково означає походження по батькові, від *pater* – «батько», далі – «покоління», «рід», «плем'я», «родина», а в цілому перекладається як вітчизна, батьківщина. Сміслові навантаження слова «*patriots*» у грецькій мові – співвітчизник, земляк. Як бачимо, у цих двох різних древніх мовах поняття патріотизму тотожне, що підтверджує і настільки ж давнє виникнення цього терміна. Згодом він поширився у багатьох інших мовах світу.

У Тлумачному словнику української мови термін «патріотизм» трактується як любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність для них на жертви і подвиги. Акцент у цьому визначенні на таких категоріях емоційно-почуттєвої сфери особистості як любов, відданість і готовність свідчить про психологічні корені його розуміння. Це підтверджується і в інших словникових тлумаченнях, які розширені соціально-психологічними характеристиками, наприклад, відданість, здатність на подвиг заради своєї землі, готовність на жертви і подвиги в ім'я інтересів своєї землі тощо.

Найширше у понятійному та історичному аспектах патріотизм розкрито в Енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона. У ньому зазначається, що історичні корені патріотизму, як любові до батьківщини, сягає кочового побуту

і ґрунтується на кровному зв'язку між членами роду і племені. В його основі – співпадання почуття громадської солідарності з сімейним почуттям. Згодом, у зв'язку з переходом племен до постійного землеробного побуту, патріотизм набуває специфічного значення – любові до рідної землі. Однак це почуття було значно слабшим у міському побуті, але в цих умовах патріотизм збагачується іншим елементом – належністю до культурного середовища, до рідної громадянськості. У цих природних основах почуття патріотизму полягало моральне значення, обов'язки і добродієність. Основним обов'язком була вдячність батькам.

Таким чином, словникові інтерпретації показують, що сутність поняття «патріотизм» історично формувалося спочатку на основі родинно-племінних відношень як спектр почуттів відданості своїй родині, роду, племені і як любов до рідної землі і батьківщини. З розвитком суспільних відносин та у зв'язку зі зміною історичних формацій, перебігу різних подій, пов'язаних з цими змінами, значення патріотизму поступово розширилось і набуло сенсу в духовно-особистісному і соціальному аспектах, тобто стало згустком вираження національної ідеї, світогляду і прояву національної свідомості. Ці та інші категорії патріотизму розглядає галузь філософії.

Понятійне навантаження терміна «патріотизм» у філософії традиційно відображає систему поглядів народу на природу і суспільство; на масово-побутовому рівні – виражає успадковану і культивовану в народі любов до всього рідного (мови, культури, традицій тощо); на раціонально-суспільному рівні патріотизм являє буття народу в часі, самоусвідомлення і самоутвердження себе як етносу серед інших народів світу і співпрацю з ними; на особистісному рівні – сповідує почуття любові і відповідальності за долю свого народу, надає перевагу інтересам суспільства над власними.

Отже, філософське розуміння патріотизму ґрунтується на категоріях народного світогляду і національної свідомості.

У кожному періоді розвитку суспільства народний світогляд відрізнявся своїми характерними особливостями, що залежало від впливу об'єктивних і суб'єктивних факторів. Зокрема, на формування світогляду, поведінки, менталітету українського народу впливали географічне розташування, конкретні історичні події, культурні зв'язки між іншими народами, політика держави тощо. Це підтверджують міфологія, фольклор, народні прикмети, вірування, історичні пам'ятки та інші культурні надбання України.

На основі народного світогляду формується національна свідомість – усвідомлення кожним членом суспільства своєї громадянської сутності, ідентифікація, тобто віднесення себе до тієї чи іншої національної спільності на основі уявлень про типові її риси, етнічну територію, мову, історію та духовні вартості, релігійні вірування, міфи, легенди, нарешті, коріння її генезису та умови розвитку. Критеріями національної свідомості є усвідомлення місця і ролі свого народу в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин свого народу з іншими соціально-етнічними спільностями, які проявляються в ідеях, почуттях, прагненнях.

Національна свідомість, як найважливіша складова духовного життя народу, є так чи інакше соціалізованою. Тобто її зміст формується і змінюється

під впливом історичного розвитку суспільства. Тому в соціології під патріотизмом також розуміють любов до батьківщини, відданість своїй вітчизні, своєму народу. Сутність такого патріотизму ґрунтується на соціально-політичному, суспільному і моральному принципах – ставленням людей до своєї країни, яке проявляється у певних діях і складному комплексі суспільних почуттів, що, як правило, називається любов'ю до батьківщини.

З точки зору суспільствознавства поняття «патріотизму» щільно пов'язане з поняттям «громадянської культури». Це – ставлення індивідів до інституцій держави та настанов влади, їхня законслухняність та критична вимогливість. Виражається у ставленні населення до існуючого порядку, у знанні й визнанні ним суспільних норм, готовності дотримуватися їх. До громадянської культури належать знання людей про їхні права та обов'язки, про устрій держави, про політичні системи, процедури політичного, зокрема, виборчого процесу.

У політології розглядається така ознака патріотизму як політична свідомість: опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблеми влади, формування і розвиток задоволення інтересів і потреб політичних суб'єктів, сукупність поглядів, оцінок, настанов, які відображають політично-владні відносини. Однією з ознак патріотизму також є політична культура. Це, насамперед, – рівень задоволення людиною й суспільством політичних ідей, концепцій, програм, досягнень суспільно-політичних думок.

Поняття політичної культури невід'ємне від поняття державності. Тому в цьому контексті патріотизм доцільно співвідносити з поняттям громадянськості, оскільки воно означає усвідомлення кожним громадянином своїх прав та обов'язків щодо держави, суспільства, почуття відповідальності за їхнє становище. Отже, поняття громадянськості інтегрує в собі сукупність взаємопов'язаних цінностей, норм, якостей і властивостей особистості.

А. Нікітін, Н. Савотіна, Г. Філонов визначають громадянськість як комплекс орієнтованих на позитивний прояв важливих якостей і властивостей особистості в умовах соціально значущої діяльності, її спрямованості на вищі цінності, норми суспільства і держави, відповідальності за свій вибір, поведінку і самореалізацію в інтересах їх розвитку та зміцнення [5, 56]. Це розширює визначення дефініції патріотизму додатковим спектром психологічних категорій: поведінка, досвід, дії та вчинки, взаємодія з членами суспільства, власна самоактуалізація тощо.

Психоаналітична теорія Фрейда тлумачить громадянсько-патріотичну форму поведінки особистості як прояв біологічного несвідомого, яка дещо скоригована соціальними чинниками, які, за А. Адлером, полягають у природженій здатності людини розкриватися у соціальних почуттях, соціальних інтересах – основах громадянсько-патріотичних дій.

У концепції самоактуалізації А. Маслоу визначає громадянськість як потребу реалізувати свій особистісний потенціал у соціальній, державній творчості. В ієрархії потреб психолог ставить її на вершину піраміди. При цьому він зазначає, що для досягнення цієї вершини потрібно задовольнити потреби нижчих рівнів: фізіологічні, безпеки тощо. Проте соціальний досвід показує, що люди із споживацькою психологією, зазвичай, не

самоактуалізуються, а задовольняють лише нижчі потреби. Справжні ж патріоти спрямовують свою діяльність на благо суспільства і держави.

Таким чином, з точки зору психології громадянськість пронизана патріотичним стрижнем і полягає у готовності особистості свідомо приймати і відповідально, на добровільній основі, дотримуватися законів та виконувати вимоги своєї держави.

Поняття готовності щодо різних видів конструктивної діяльності пов'язане з педагогічним аспектом патріотизму – формування його рис у кожного члена суспільства. Адже патріотизм не є генетично успадкованою якістю людини, а формується внаслідок виховання.

Смислове навантаження поняття «виховання» трансформується у відповідні змістові конструкції патріотичного виховання як виду педагогічної діяльності, яка у процесуальному аспекті визначається широким смисловим спектром: вплив суспільства на людину (соціалізація); цілеспрямований педагогічний вплив з боку системи навчально-виховних закладів; вплив педагога на особистість з метою формування у неї системи певних якостей, поглядів, переконань.

Таким чином, патріотичне виховання – це соціальне явище, напрям педагогічної діяльності і фактор суспільного життя.

Зміст патріотичного виховання зумовлений соціальним замовленням української держави в галузі освіти і виховання, яке конкретизується у «Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти», у «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» та в «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті». У цих директивних документах сформульовано сучасне розуміння патріотизму, але немає чіткого однозначного формулювання поняття «патріотичне виховання». Натомість у таких реформаційних проектах як «Концепція 12-річної загальної середньої освіти» та «Концепція громадянського виховання» (2000 р.) сформульовано засади національного виховання учнівської молоді, які ґрунтуються на принципах інтеркультурності, тобто акцент поставлено на органічному поєднанні патріотичного виховання із загальнолюдським. Їх суть полягає у тому, що у молодій людині слід виховувати почуття любові до рідного краю, свого народу, держави, відкритість до сприйняття різних культур світу, засвоєння фундаментальних духовних цінностей людства – гуманізму, свободи, справедливості, толерантності, культури, миру, національного примирення, збереження природи. По-суті, таке визначення більше стосується інтернаціонального виховання.

Для подальшого з'ясування сутності дефініції патріотичного виховання звернемося до формулювання, поданого у державних освітніх документах Російської федерації («Державна програма патріотичного виховання» і «Концепція патріотичного виховання»): «Патріотичне виховання – це систематична і цілеспрямована діяльність органів державної влади і громадських організацій щодо формування у громадян високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй Вітчизні, готовності до виконання громадянського обов'язку і конституційних обов'язків щодо захисту інтересів

Батьківщини» [4, 38]. Таке розуміння патріотичного виховання, на нашу думку, впливає із державної політики Росії, що дає підстави звернути увагу на інше, не зовсім тотожне за змістом поняття – «державно-патріотичне виховання». Суть його полягає у готовності держави визначати смислові концепти національної ідеї, духовно-моральних парадигм і здатності надихати громадян на великі звершення в ім'я благоустрою і духовного перетворення суспільства. Ми вважаємо, що державно-патріотичне виховання є надбудовою патріотичного виховання, оскільки зміст терміна «виховання» по-суті зводиться до формування системи певних якостей особистості.

Щоб уточнити категоріальний зміст патріотичного виховання звернемося до аналізу його трактувань класиками педагогічної думки.

Найпершим серед видатних зарубіжних мислителів сутність, теоретичні основи і напрями патріотичного виховання окреслив чеський педагог Я.Коменський. Зміст цього поняття, на його думку, має ґрунтуватися на ідеї народності, яка включає вимоги навчання рідною мовою, виховання людяності, гуманності, прагнення сформувати таку людину, яка вище за все ставить благополуччя своєї батьківщини і готова пожертвувати собою заради її свободи і незалежності.

Інший відомий швейцарський педагог-класик Й. Песталоцці сутність патріотичного виховання вбачав у розвитку моральних почуттів на основі чуттєвого споглядання, у формуванні здатності дітей та молоді пізнавати добро і творити його. Спрямованість такого виховання, на його думку, має бути гуманістичною і дієвою.

На принципах гуманізму також ґрунтував своє розуміння патріотичного виховання німецький педагог А. Дістервег. У вихованні патріотизму провідними він ствердно проголошував принцип природовідповідності («як велить природа») та ідею внутрішньої свободи, вдосконалення, приязні, добра і справедливості, а домінантою виховного процесу – прищеплення любові до всього людства, до свого народу у середовищі сім'ї і школи.

Серед вітчизняних мислителів минулого поняття патріотичного виховання глибоко переосмислював філософ і педагог Г. Сковорода. Специфіку цього процесу він розумів з позицій пізнання і самопізнання: «Кожний повинен знати свій народ, а в народі пізнати себе. Якщо ти українець, то будь ним» [8, 496]. Крім цього, він наголошував на необхідності плекати у кожної людини любов до народу та Батьківщини, людську гідність, гордість, шанобливе ставлення до народних традицій, розвитку всього українського, неухильно дотримуватися виховних традицій українського народу.

Вітчизняний гігант педагогічної думки К. Ушинський вважав, що патріотичне виховання – це прищеплення молодому поколінню почуття обов'язку перед Батьківщиною, відповідальності, високої гідності. Зокрема, він писав: «Як немає людини без самолюбства, так і немає людини без любові до Батьківщини, і ця любов дає вихованню вірний ключ до серця людини і могутню опору для боротьби з його поганим» [7, 73].

С. Русова, звертаючи увагу на невідповідність тогочасної школи національним особливостям, сутність патріотичного виховання розуміла як формування любові до рідного народу і поваги до інших народів, громадянської

самосвідомості шляхом глибокого вивчення духовної спадщини України.

Г. Вашченко, акцентуючи на тому, що патріотизм віддзеркалюється в національному виховному ідеалі, зміст поняття патріотичного виховання інтерпретував як процес цілеспрямованого залучення молоді до глибокої віри у Бога, до національних і загальнолюдських вартостей, до відбудови самостійної України і піднесення до високого рівня власної духовної культури, освіти, науки і мистецтва.

Розглядаючи патріотичне виховання як одну із складових загальної виховної системи, А. Макаренко його суть зводив до формування таких особистісних рис молодій людині, як воля, мужність, цілеспрямованість, почуття власної гідності, гордість за свій народ, честь та ін.

В. Сухомлинський розглядав патріотичне виховання як вдосконалення світоглядної свідомості, участь вихованців у суспільно корисній праці як дієвій формі розвитку обов'язку і відповідальності перед Батьківщиною. Великий педагог також стверджував: «Патріотичне виховання – це процес проникнення до всього, що пізнає, робить, до чого прагне, що любить і ненавидить людина, яка формується» [6, 131]. Отже, саму ж сутність патріотичного виховання видатний вчений-педагог трактував як активну діяльність особи, спрямовану на утвердження гуманних ідеалів, працю на благо народу, зміцнення могутності, честі й слави Вітчизни, любов до людей, непримиренність до зла в усіх його проявах.

Наведені інтерпретації патріотичного виховання належать ідеології, яка відповідала особливостям тогочасного державного устрою. У нинішніх суспільно-політичних та соціальних умовах пряме калькування їх дещо втрачає свій сенс, оскільки сучасний патріотизм, дедалі більше набуваючи нових гуманістичних рис, розвивається в руслі загальних тенденцій еволюції суспільства, для якого сьогодні є актуальним засвоєння культурних цінностей інших націй і народів світу. Тому, на наш погляд, формування нового патріотизму полягає у гармонійному поєднанні традицій виховання минулого і вироблення нових виховних парадигм з урахуванням перспектив розвитку суспільства в цілому.

Сучасні українські корифеї педагогічної думки (А. Алексюк, Г. Балл, І. Бех, О. Киричук, В. Кузь, О. Сухомлинська та ін.), збагачуючи теорію і практику патріотичного виховання у контексті новітніх виховних підходів, це поняття інтерпретують по-різному. Зокрема, А. Алексюк розглядає цю категорію як дієве ставлення особистості до формування власного духовного багатства, добропорядності, свідомої громадянськості [1, 374]. І. Бех, акцентуючи на понятійно-концептуальному зрівнюванні моралі і духовності людини, у змісті патріотичного виховання вказує на готовність особистості обстоювати громадянські ідеї, які виявляються як джерело її переживань і духовності. Це – ідеї свободи, справедливості, патріотизму і громадянського обов'язку. Учений зазначає, що такі ідеї спочатку мають стати особистісно значущими, обрости людськими пристрастями, втілитися у вчинках [2, 4-5]. Аналіз наведених та інших інтерпретацій дає змогу дійти висновку, що патріотичне виховання має дієву основу. Але, на жаль, доводиться констатувати, що в сучасній фундаментальній педагогічній науці немає

однозначного трактування означеної категорії, чим і пояснюється відсутність її чіткого формулювання у державних освітніх документах.

Проблемам патріотичного виховання молоді присвячено чимало наукових досліджень останніх десятиліть, у яких категорія патріотичного виховання трактується неоднозначно. Це пояснюється особливістю предмета дослідження. Однак більшість авторів спільні в думці про те, що патріотичне виховання – це цілеспрямований процес формування різноманітних патріотичних якостей особистості. Виділення при цьому кожним дослідником цілої низки складових патріотизму зумовлено, на наш погляд, недостатністю рівня наукового абстрагування, що призвело до довільних, часто скомпільованих, а іноді і суб'єктивних трактувань категорії патріотичного виховання, у яких, зокрема, не враховано того факту, що сьогодні це педагогічне явище є якісно новим. Досить визнати ту обставину, що, незважаючи на традиційно позитивне розуміння патріотизму більшістю українців, нині дедалі частіше це слово використовується в іронічному смислі. Тому головною суперечністю у багатьох підходах до визначення феномена патріотичного виховання є недостатнє врахування його синергетичного аспекту, який полягає у постійній якісній зміні, у характері діалектичної єдності частин і цілого цього системного педагогічного явища.

У сучасних педагогічних дослідженнях учені широко використовують матричну системну методологію, суть якої полягає у створенні концептуального простору, в якому співіснують і взаємодіють різні відомі у науці моделі педагогічного об'єкта [3, 26]. Скориставшись цією методологією, спробуємо уточнити сутність поняття патріотичного виховання, виходячи з діалектико-діалогічної форми виховного процесу, як взаємодії об'єкта і суб'єкта педагогічної дії. Розглянуті вище інтерпретації цієї категорії на міждисциплінарному рівні дають змогу змодельовати це педагогічне явище у двох трикомпонентних змістових площинах.

Перша: 1) соціальний зміст поняття (певний тип соціально-педагогічних відношень і спосіб встановлення зв'язку між об'єктом і суб'єктом педагогічної дії); 2) аксіологічний зміст (діалог культур – міжнародний, міжособистісний на рівні дорослих людей, між педагогами різних поколінь, між батьками і дітьми, між людьми різних етно-національних і виховних традицій, між педагогом і вихованцем); 3) духовний зміст (потреби пізнання світу, самопізнання, рефлексії життєвого досвіду).

Друга: 1) інформаційний зміст (трансляція знань, обмін інформацією у процесі міжособистісного спілкування – спонтанний і цілеспрямований); 2) діяльнісно-результативний зміст (демонстрація результатів конструктивної діяльності – пізнавальної, управлінської, ігрової, навчальної, виховної, дослідницької, творчої); 3) психологічний зміст (стимулювання виникнення позитивних почуттів, станів і переживань у вихованця з боку педагога).

Детальне насичення патріотичним смислом названих площин дає можливість інтерпретувати дефініцію «патріотичне виховання» як узагальнене поняття, яке охоплює різноманітні сфери (політичну, навчально-виховну, дозвільну) організованого і цілеспрямованого впливу на особистість з боку держави, народу, етнічної групи, колективу, сім'ї, педагога, окремої людини з

метою створення для неї умов і шляхів формування патріотизму (любов до всього рідного, самоідентифікація себе серед інших народів світу, почуття любові і відповідальності за долю батьківщини тощо) як інтегративної якості особистості, яка дає змогу їй самостверджуватися соціально, культурно, духовно, інформаційно, емоційно, дієздатно та успішно.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
3. Бордовская Н.В. Системная методология современных педагогических исследований // Педагогика. – № 5, 2005. – С. 26.
4. Быков А.К. Проблемы патриотического воспитания // Педагогика. – № 2, 2006. – С. 38.
5. Лутовинов В.И. Гражданско-патриотическое воспитание сегодня // Педагогика. – № 5, 2006. – С. 56.
6. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. – Вибрані твори: В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. шк, 1976. – С. 55-206.
7. Ушинський К.Д. Питання про народні школи // Твори: в 6 т. – Т. I. – К., 1954. – С. 67-93.
8. Фіцула М.М. Педагогіка. – К.: Академія, 2002. – 528 с.